

УДК 355.351(430):94(477)“1941/1944”

© Віра ФОМІНА

ОПЕРАЦІЇ НІМЕЦЬКИХ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНІ У 1941 – 1944 рр.

Здійснюється відбір, систематизація й короткий огляд деяких операцій (стратегічних та армійських, наступальних та оборонних), які здійснювалися сухопутними військами Німеччини в Україні під час Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна; стратегічна, армійська, наступальна, оборонна операція; 1941 – 1944 рр.

За понад сім десятиліть, що минули від початку Другої світової війни, було видано значну кількість історичних праць, аналітичних досліджень, мемуарів як у СРСР та на пострадянському просторі, так і на Заході. Здавалося б, що картину війни відтворено повністю й «білих плям» уже не залишилося, проте є окремі теми й проблеми, які не втратили донині своєї актуальності, особливо якщо розглянути їх з нового погляду.

Саме до таких належить тема, запропонована для цієї довідки, – «Операції німецьких сухопутних військ в Україні у 1941 – 1944 рр.». Слід зауважити, що радянська історіографія здебільшого висвітлювала воєнні події на Східному фронті однобоко, з позицій Радянського Союзу, а західні дослідники аналізували бойові операції в загальному контексті, без акцентування «українського аспекту». До того ж, попри те, що праці були написані здебільшого в 1960 – 1970-х рр., їхні переклади були або малодоступними, або пройшли через «спецредагування». Отже, головною метою довідки став відбір, систематизація й короткий огляд деяких операцій (стратегічних та армійських, наступальних та оборонних), які здійснювалися сухопутними військами Німеччини в Україні під час Другої світової війни. Розвідка не претендує на повний і всебічний аналіз ворожих операцій, вона фіксує лише найважливіші з погляду німецьких та вітчизняних дослідників.

Як відомо, бойові дії німецьких сухопутних військ в Україні влітку 1941 р. розгорталися відповідно до директив від 18 грудня 1940 р. (план «Барбаросса») та 31 січня 1941 р., що передбачали на південній ділянці, між Прип'ятськими болотами й Карпатськими горами, наступ групи армій «Південь» генерал-фельдмаршала І. Рундштедта, яка складалася з трьох німецьких армій, першої

німецької танкової групи, двох румунських армій, словацького та угорського корпусів. Група армій «Південь» мала на меті зв'язати боями і знищити угруповання радянських військ на правому березі Дніпра, забезпечити переправу на цій річці та оволодіти Києвом. У плані «Барбаросса», зокрема, зазначалося: «Групі армій, що діє південніше Прип'ятських боліт, слід за допомогою концентричних ударів, маючи основні сили на флангах, знищити російські війська в Україні ще до відходу їх до Дніпра.

Після закінчення боїв на південь і північ від Прип'ятських боліт під час переслідування необхідно забезпечити виконання двох завдань:

На Півдні – своєчасно зайняти важливий у воєнному та економічному значенні Донецький басейн.

На Півночі – швидко вийти до Москви...» [1].

Упродовж перших тижнів війни гітлерівські війська загалом досить успішно просуваються на схід. На 26-й день війни, 17 липня, начальник штабу сухопутних військ Німеччини генерал Ф. Гальдер записав у своєму щоденнику: «Наші операції розвиваються послідовно й відповідно до плану» [2]. Проте завдяки обороні радянських військ німці відчували незвичну напруженість, темп наступу було збито, строки – зірвано, «блискавично» здійснити Київську операцію гітлерівцям не вдалося. Неабияку роль у цьому відіграла так звана «Прип'ятська проблема» – визначення бойових завдань та їхнє здійснення в районі басейну р. Прип'ять на Поліссі. Прип'ятській області, як оперативному фактору на Східному театрі воєнних дій, надавалося особливе значення фактично в усіх попередніх розробках планів війни проти СРСР – концепції Генерального штабу сухопутних сил, «Оперативній розробці для проведення кампанії на Сході», запропонованій генералом Г. Зоденштерном, оперативному плану «Схід» генерала Е. Маркса тощо. У рамках плану «Барбаросса» було вибрано далеко не кращий варіант, що передбачав два головні удари на північ та на південь від Прип'ятських боліт. Ця стратегічна роздвоєність виправдала себе на першому етапі кампанії та призвела до колосальних втрат часу на другому. Рішення, пов'язане з ізольованим веденням операцій по обидва боки Прип'ятської області, у складних географічних умовах театру воєнних дій уже не давали змоги внести будь-які корективи. Прип'ятську область лишили радянським військам для оперативного використання майже без обмежень. Ці обставини постійно загрожували зірвати темп наступу обох ударних клинів. Гітлерівці недооцінили маневреність противника в лісах і болотах обширної Прип'ятської області. Протидія військ 5-ї радянської армії, яка постійно завдавала контрудари з Прип'ятської області, значно гальмувала просування 6-ї (ген. В. Рейхенау) німецької армії, зокрема і групи армій «Південь» загалом. Ось один із щоденникових записів начальника Генерального штабу сухопутних військ Німеччини генерала Ф. Гальдера: «2.07.1941 року, 11-й день війни. Ще 1.07 на захід від Рівного відбулося досить глибоке вклинення російських піхотних з'єднань з району Пінських боліт у фланг 1-ї танкової групи... Я не вбачаю в цьому вклиненні будь-якої небезпеки оперативного масштабу, проте вклинення знову

сковує в цьому районі піхотні дивізії, які я мав намір врешті просунути в східному напрямку за нашими танковими авангардами» [3]. Штаб групи армій і ОКХ (Верховне командування сухопутних військ) неодноразово наказували відбивати всі удари радянських військ, не заглиблюючись у болота, проте цього було недостатньо для забезпечення подальшого виконання основного оперативного завдання. 10 липня, коли розпочалася Київська операція, на фронті групи армій «Південь» проблема Києва вступила в тактичний взаємозв'язок з обстановкою в Прип'ятській області, де радянські війська створили винятково сильну оборону. 21 серпня 1941 р. Гітлер видав директиву, згідно з якою пріоритетним напрямом було не захоплення Москви, а захоплення Криму, промислових і вугільних районів на річці Донець та блокування шляхів підвозу росіянами нафти з Кавказу [4]. Директивою також передбачалося проведення операції суміжними флангами груп армій «Центр» і «Південь» з метою відтиснення за Дніпро 5-ї радянської армії, наступ 6-ї німецької армії і повне знищення радянських військ до їхнього відходу на рубіж Десна – Конотоп – Сула. Проте виконати ці завдання в терміни, визначені командуванням, гітлерівці не змогли. Складні географічні особливості місцевості, неспроможність груп армій «Центр» і «Південь» зімкнути свої фланги й здійснити спільну операцію відповідно до директиви від 21 серпня, спроби обійти цей район, вагання у виборі пріоритетних напрямів наступу та активний опір Червоної армії, війська якої завдали контрудари безпосередньо через болота Прип'ятської області, украй несприятливо позначилися на діях Вермахту. Упродовж двох місяців 6-та німецька армія фактично не брала участі в боротьбі за Київ.

Дехто з дослідників навіть стверджує, що ігнорування «Прип'ятської проблеми» авторами плану «Барбаросса» стало однією з причин краху «блискавичної» війни проти СРСР [5].

Як уже зазначалося, хоч і з порушенням термінів, однак німецькі війська просувалися на схід, відповідно до основних директив, які коригувалися доповненнями й уточненнями, а також оперативними планами окремих армій та груп армій. Операції, проведені в цей період, не передбачалися директивами й планами, вони мали ситуативний характер.

Саме такою була «Уманська операція», проведена із середини липня до 8 серпня військами 1-ї танкової групи (ген. Е. Клейст), 17-ї (ген. К. Штюльпнагель) та 11-ї (ген. Є. Шоберт) армій. 16 липня танки Клейста досягли Білої Церкви, склалися умови для оточення противника. Рундштедт планував широкомасштабний охоплювальний маневр і створення великого «котла». Проте радянські війська «трималися з неочікуваною твердістю, навіть коли їх обходили й оточували. Цим вони вигравали час і підтягували для контрударів нові резерви, які виявлялися сильнішими, ніж це припускалося [6]. Тому Гітлер запропонував відмовитися від створення великих «котлів», а знищувати сили Червоної армії невеликими угрупованнями в тісній взаємодії танкових груп і польових армій. Саме так розвивалося Уманське оточення. Німецький наступ

мав лише один охопний клин. Танковий корпус Клейста 1 серпня захопив Ново-Архангельськ, «обжав» з усіх боків двадцять п'ять радянських дивізій, потім повернувся на захід і, діючи спільно з піхотою 17-ї та 11-ї армій, замкнув кільце оточення. 6-та і 12-та радянські армії були розгромлені, їхні командувачі – захоплені в полон. За німецькими джерелами, 200 тис. осіб загинуло, понад 100 тис. опинилося в полоні, захоплено понад 1 000 гармат, зокрема протитанкових і зенітних, та 317 танків [7]. Проте цифри не віддзеркалюють справжнього значення боїв за Умань. У стратегічному плані перемога групи армій «Південь» важила значно більше, ніж просто захоплення сотні тисяч полонених.

Шлях на схід, до центру радянської залізничної та сталеливарної промисловості, до Чорного моря, портів Одеси й Миколаєва було відкрито. Танкові частини Клейста могли оволодіти західним берегом Дніпра на ділянці між Черкасами й Запоріжжям. А це, у свою чергу, давало можливість знищити угруповання радянських військ у районі Києва. Наприкінці серпня Гітлер, згідно з директивою від 21 серпня, наказав військам 2-ї танкової групи (ген. Г. Гудеріан) призупинити наступ на центральному напрямі й повернути свої танки на південь – до Києва.

Київська операція, яка тривала із 7 липня до 26 вересня, була типовою операцією з оточення противника двома танковими клинами. Г. Гудеріан атакував із півночі, Е. Клейст – із півдня. 19 вересня було взято й обійдено Київ, до 26-го – операцію завершено. Війська чотирьох радянських армій було розгромлено, у полоні опинилося 665 тис. військових, захоплено значну кількість трофеїв, зокрема 3 718 гармат та 884 танки. Подібних прецедентів історія війни ще не знала [8]. Проте після війни деякі дослідники висловлювали думку, що ця перемога мала для Німеччини й негативні наслідки. Стрімке розгортання кампанії, переконаність у правомірності стратегії зненацькості та непереможності німецької зброї призвели до серії непоправних помилок. Перша значна помилка полягала в тому, що після перемоги під Києвом Гітлер вважав, що Червона армія втратила можливість чинити серйозний опір на півдні. Відповідно до цього фюрер наказав продовжувати швидкий наступ із метою завдання удару в індустріальний центр СРСР. Оволодіти Донбасом планувалося ще до приходу зими.

Виконуючи настанови Гітлера, а також директиви ОКХ від 23 липня та 12 серпня 1941 р., німецькі війська провели низку операцій, у результаті яких оволоділи важливими адміністративно-промисловими центрами України: Кривим Рогом (15 серпня), Миколаєвом (17 серпня), Херсоном (19 серпня), Одесою (16 жовтня), Сталіном (21 жовтня), Харковом (25 жовтня), а до кінця листопада – більшою частиною Донбасу й Криму. Серед цих операцій можна виокремити ще одну ситуативну на оточення, яку провели в період із 5 до 10 жовтня війська 1-ї танкової армії Е. Клейста проти військ 18-ї радянської армії. У результаті бою між Маріуполем і Бердянськом основні сили армії було розгромлено, у полон потрапило понад 65 тис. червоноармійців, серед трофеїв були 212 танків та 672 гармати [9].

Кінець 1941 р. та початок 1942 р. позначилися на радянсько-німецькому фронті Московською битвою, яка остаточно зірвала німецький «бліцкриг», однак не виправдала всіх сподівань і планів радянського керівництва. Обидві воюючі країни готували свої армії до весняно-літньої кампанії.

Щодо німецьких сухопутних військ, то після поразки під Москвою вони переживали глибоку кризу. Гітлер задовольнив прохання Головнокомандувача сухопутних військ генерал-фельдмаршала В. Браухича про відставку й наказом від 19 грудня 1941 р. узяв на себе безпосереднє керівництво сухопутними військами Німеччини. На думку К. Тіппельскірха, «наслідки цього рішення виявилися згубними для подальшого ведення війни та для самої сухопутної армії. Проте на той момент рішення Гітлера було єдино можливим і обіцяло успіх» [10]. Насамперед фюрер віддав наказ про заборону будь-якого самовільного відступу. І хоч цей «стоп-наказ» був прямолінійним і примітивним, у тих умовах він зіграв позитивну роль: Східний фронт вистояв. Ще тоді, коли німецькі війська з останніх сил відбивали наступ Червоної армії, фюрер приступив до розробки планів літньої кампанії. Було цілком очевидно, що для наступу на трьох стратегічних напрямках сил не вистачить. Тому німецький оперативний план передбачав на літо 1942 р. розгорнути основні операції на південній ділянці фронту, які мали здійснюватися відповідно до директиви Гітлера № 41 від 5 квітня 1942 р., так званого плану «Блакитний» («Blau»). Ця директива стала однією з доленосних під час Другої світової війни. Вона поєднувала функції бойового наказу, основних рішень, регламенту практичного виконання завдань та засобів безпеки. Передбачалося розпочати в червні грандіозний наступ, результатом якого мало стати захоплення Сталінграда й вихід до нафтових районів Кавказу. 30 червня назву плану змінено на «Брауншвейг» («Braunschweig»). І хоч основні події, пов'язані з реалізацією цих планів, відбувалися поза Україною, декілька операцій, метою яких було створення сприятливих умов для головних сил Вермахту, здійснювалися на теренах України, зокрема в Криму та на Харківсько-Ізюмському напрямі.

Кампанія починалася з операції «Полювання на дрохв» («Trappenjagt») у Криму. Внаслідок Керченсько-Феодосійської десантної операції радянських військ Керченський півострів було звільнено від гітлерівців. Тепер німці готувалися взяти реванш. По-перше, Керч була своєрідним трампліном для виходу до східного узбережжя Чорного моря і звідти до передгір'їв Кавказу; по-друге, 11-ту армію генерала Е. Манштейна, пов'язану боями в Криму, слід було вивільнити для дій на головному напрямі.

На початку травня німці почали інтенсивну підготовку до операції. На Керченському напрямі проти 51-ї, 47-ї та 44-ї радянських армій було зосереджено п'ять піхотних і одну танкову дивізію 11-ї армії, до яких додавалися три дивізіони штурмових гармат, румунські піхотна дивізія та кавалерійська бригада. Завдання ускладнювалося тим, що лінія фронту на півночі й на півдні впиралася в море, а приховати пересування військ у степу – неможливо.

Тому Манштейн майже афішував приготування до наступу. Головною метою для нього було заплутати радянське командування відносно основного удару. Справа полягала в тому, що на південній ділянці фронту радянські війська після втрати Феодосії займали старий Парпачський рубіж, а на північній – фронт мав вигляд великої дуги. Радянське командування своєю недбалістю створило Манштейну сприятливі умови – воно зосередило дві третини своїх сил – 47-му і 51-шу армії на північній ділянці, а на півдні оборону тримала найслабша із трьох армій – 44-та [11]. Німецький задум операції полягав у тому, щоб завдати вирішального удару не безпосередньо по дузі, де цей удар був би очевидним і очікуваним, а на південній ділянці, вздовж Чорного моря. Попри те, що війська Кримського фронту мали майже подвійну перевагу в кількості піхоти й танків, значну – в артилерії і рівність в авіації, штаб 11-ї німецької армії, розробляючи план операції «Полювання на дрохв», зміг «переграти» противника [12].

Операція розпочалася вранці 8 травня. Для полегшення завдання командування 11-ї армії провело морську десантну операцію. На світанку в тил радянським військам із Феодосії на штурмових човнах було десантовано батальйон піхоти. З повітря наступ підтримував 8-й авіакорпус. Радянські війська намагалися здійснити декілька контрударів, проте спроби виявилися невдалими. До вечора 11 травня німецькі війська на півночі вийшли до Азовського моря, оточивши 8 радянських дивізій. 12 травня було висаджено десант на аеродром Марфовки, 13 – захоплено Турецький вал, 15 – Керч [13]. 17 травня¹ операцію «Полювання на дрохв» було завершено. Її результатом стало 170 тис. полонених, знищення двох армій, захоплення 1 133 гармат і 258 танків [14]. 11-ту німецьку армію було вивільнено для виконання найскладнішого завдання – штурму Севастополя, який залишався останнім радянським форпостом на Кримському півострові. Операція під кодовою назвою «Ловля осетра» («Storfang»), здійснена з 7 червня до 4 липня, розгорталася за класичною схемою. Основний удар завдавався з півночі – у напрямі Північної бухти, а з півдня – з району Камари – на Сапун-гору. Співвідношення сил на фронті складалося таким чином: німці мали вдвічі більше живої сили, майже однаково з радянською чисельність артилерії й бронетехніки та п'ятиразову кількісну й якісну перевагу в авіації [15]. Розробляючи операцію «Ловля осетра», Манштейн розумів, що звичайні артпідготовка та бомбардування перед наступом не будуть ефективними порівняно із сильно укріпленими севастопольськими позиціями. Тому його план передбачав п'ятиденну вогневу підготовку знищувального вогню артилерії, мінометів, зенітних і штурмових гармат. Окрім звичайної та реактивної артилерії, біля воріт Севастополя діяли три гігантські гармати особливого призначення, які увійшли до світової воєнної історії: гармата «Гамма», мортира «Карл» і гаубиця на залізничній платформі «Дора». Три ці найновіші інженерні споруди – останнє слово техніки в традиційній артилерії – були створені спеціально для штурму

¹ Манштейн датує закінчення операції 18 травня. Э.Манштейн. Утерянные победы. – М., 1999. – С. 274.

фортець. Особливу роль в артпідготовці відгравали також важкі міномети. Під Севастополем ця зброя вперше була випробувана великими з'єднаннями. Отже, за п'ять днів до штурму почалася так звана артилерійська «увертюра». Упродовж усієї Другої світової війни німці не застосовували свою артилерію так масовано [16]. До того ж, активно діяв і 8-й авіакорпус, який безперервно бомбардував радянські позиції.

З перших годин операції, з 7 червня, бої були важкими й кривавими. Ось як згадував про це сам Манштейн: «Під Севастополем не лише армія, що наступає, протистояла кількісно рівному супротивнику, що оборонявся; не тільки сучасні засоби нападу артилерії та авіації протистояли укріпленням, захищеним сталлю, бетоном і каменем. Тут дух німецького солдата, його хоробрість, ініціатива, самовідданість боролися з відчайдушним супротивом противника, сила якого містилася у сприятливому для нього місцевому рельєфі, у витривалості та неймовірній стійкості, посиленій залізною системою примусу радянського режиму» [17].

Упродовж 5 діб захисники Севастополя успішно відбивали ворожі атаки, проте в середині червня стала відчутною нестача боєприпасів.

17 червня почався другий етап операції – штурм по всьому фронту. 18 – німці вийшли до Північної бухти, Інкермана, Сапун-гори. 29 червня, з падінням Інкерманських висот, доля фортеці була вирішена. 30 червня німецькі війська форсували на моторних човнах Північну бухту, взяли штурмом Сапун-гору і Малахов курган, радянські війська були відтіснені на мис Херсонес. До 4 липня організований спротив на Херсонесі було подолано, до 10 – ліквідовано його останні осередки. У руках гітлерівців опинився весь Крим. Німецьке командування високо оцінило успіхи 11-ї армії. Е. Манштейн отримав чин генерал-фельдмаршала й відпустку в Карпатах. Для учасників боїв було запроваджено відзнаку «Кримський щит» («Krimschild»).

Втрати німецьких військ у червні – липні 1942 р. становили 24 111 осіб убитими й пораненими [18]. Значно більшими були втрати радянських військ. За різними джерелами, у полон потрапило 90 – 100 тис. осіб, трофеї склали 622 гармати, 26 танків, 141 літак [19]. Німецькі операції в Криму ввійшли до золотого фонду воєнного мистецтва і вважаються зразками розгрому кількісно переважаючого противника винятково за рахунок майстерного управління військами.

У травні 1942 р. одночасно з боями на Кримському півострові активні бойові дії розгорнулися в районі Харкова. Саме тут напередодні втілення «Блакитного» плану німецькими військами було здійснено декілька важливих операцій. Насамперед це операція «Фрідерікус²» («Fridericus»), план якої був розроблений командувачем 6-ї армії генералом Ф. Паулюсом і 10 травня представлений на узгодження командувачу групи армій «Південь» генералу Ф. Боку. План передбачав типовий німецький наступ двома клинами: силами

² Деякі джерела подають назву у перекладі як «Фрідріхус» або «Фрідріх».

6-ї армії з району північніше Балаклеї та армійської групи Клейста (1-ша танкова та 17-та польова армії) з районів Слов'янська та Краматорська в напрямі через Барвінкове на Ізюм.

Мета операції – «зрізати» Барвінківський виступ, відновити лінію фронту вздовж Сіверського Дінця та оволодіти плацдармами на східному березі в районі Ізюма. Наступ було призначено на 18 травня, проте 12 травня першими атакували радянські війська. Ось як писав у своєму щоденнику про це Ф. Гальдер: «Противник здійснює сильні атаки під Вовчанськом і проти 8-го армійського корпусу 6-ї армії; його мета – Харків. Противник наступає за підтримкою декількох сотень танків (в обох районах) та має значні попередні успіхи» [20]. Упродовж трьох днів напружених боїв радянські війська просунулися з району Вовчанська на 25 км та з барвінківського виступу – на 20 – 30 км. Радянський наступ кардинально змінив умови операції. 6-та армія Паулюса зав'язла в оборонних боях, її, як наступальний контингент, німці вимушені були не брати до уваги. Це означало, що план з оточення противника двома клинами ставав неможливим. І тоді начальник штабу групи армій «Південь» генерал Г. Зоденштерн запропонував «одноклинове» рішення. Це був ризикований крок, однак аргументом на його користь виступав той факт, що з кожним кілометром просування на захід радянські війська все більше відкривали свій фланг.

Отже, 17 травня армійська група Клейста силами 1-ї танкової та 17-ї польової армій розпочала атаку з району південніше Ізюма. На п'ятий день жорстоких боїв у «котлі» оточення опинилися війська 6-ї та 57-ї радянських армій. Усі намагання деблокувати їх закінчилися провалом. До 29 травня радянські з'єднання вели боротьбу в оточенні, за повної переваги гітлерівців у повітрі, відчуваючи нестачу палива, боєприпасів та продовольства. Лише невеличкі групи спромоглися дістатися східного берега Дінця – з оточення вийшло близько 22 тис. бійців [21]. У боях загинули генерали Ф.Я. Костенко, К.П. Подлас, А.М. Городнянський, О.Й. Власов, Л.В. Бобкін, З.Ю. Кутлін та ін. Основні сили 20 стрілецьких, 7 кавалерійських дивізій та 14 танкових бригад були або знищені, або взяті в полон. Втрати наприкінці травня, за неповними радянськими даними, становили майже 280 тис. осіб (серед них – 171 тис. – безповоротні), 652 танки, 1 646 гармат, 3 278 мінометів [22]. Німецькі джерела називають близько 239 тис. полонених, 1 250 знищених і захоплених танків та 2 026 гармат [23]. Гітлер нагородив Паулюса Рицарським хрестом Залізного хреста, надіславши особисте вітання, у якому висловлював «захоплення успіхом 6-ї армії, яка змогла розгромити противника, що мав кількісну перевагу» [24]. Проте бойові дії в районі Харкова на цьому не закінчилися. Обидві армії готувалися до наступних боїв. Радянська Ставка ВГК поставила завдання перед військами 21-ї, 28-ї, 38-ї та 9-ї армій перейти до оборони на рубежі Вовчанськ – Балаклея – лівий берег Сіверського Дінця і не дати змоги німецьким військам розвинути наступ із району Харкова на схід. Німецьке командування готувалося до проведення двох локальних операцій. Перша, під назвою «Вільгельм» («Wilhelm»), мала на меті наступ

6-ї німецької армії проти 28-ї та правого флангу 38-ї радянських армій. Операція розпочалася 10 червня. Німецькі угруповання атакували 28-му армію в районі Вовчанська та правий фланг 38-ї в районі Чугуєва. Упродовж трьох днів точилися запеклі бої. Радянські танкові з'єднання затримали просування противника, дали змогу основним силам армій відійти на новий оборонний рубіж, зупинити німців за 35 км від Вовчанська. Однак це вдалося здійснити ціною значних втрат. 13 червня Ф. Гальдер записав у щоденнику: «У районі Вовчанська досягнуто блискучих успіхів. Оточено значні сили противника. Взято 20 000 полонених» [25]. Протягом тижня на цій ділянці фронту панувало затишшя, а 22 червня почалася реалізація другої локальної операції «Фрідерікус-ІІ» («Fridericus-II»). У ній брали участь 13 дивізій зі складу 6-ї польової та 1-ї танкової армій. Головний удар завдавали з району Чугуєва по військах 38-ї радянської армії. Саме тут, на куп'янському напрямі, було задіяне ударне угруповання у складі 3 танкових, 3 піхотних та 1 мотодивізії. Друге угруповання з трьох піхотних дивізій стояло в районі Балаклеї. Ще три дивізії було зосереджено на південь від Ізюма проти військ 9-ї радянської армії. Уже наприкінці дня 38-му армію було розчленовано й відкинуто зі своїх позицій. Через добу, щоб не потрапити в оточення, радянські війська почали переправлятися на східний берег р. Оскол. Три лівофлангові дивізії відступали розрізнено й некеровано, річку бійці форсували вдень, під бомбами, без переправних засобів, залишивши важку техніку й озброєння. До 26 червня за Оскол довелося відвести і правий фланг 9-ї армії. Попри те, що Паулюс не зміг створити «котли» на правому березі Оскола, німці зайняли вигідні позиції для чергових операцій і почали перекидати танкові й моторизовані дивізії 1-ї танкової армії в Донбас для підготовки наступу на ростовському напрямі. 24 червня Ф. Гальдер записав у щоденнику: «Операцію «Фрідерікус-ІІ» виконано, мета досягнута», а 26 червня підсумував: «Операція «Фрідерікус-ІІ» закінчилася взяттям у полон 18 тис. чоловік» [26].

Так закінчилася битва на південь від Харкова – битва, у якій радянські війська, намагаючись оточити німців, самі потрапили у вогняну пастку. Такої перемоги німці ще не здобували, адже, перебуваючи в загрозливій ситуації, вони зуміли переламати хід бойових дій і досягти величезного успіху.

Останньою операцією 1942 р. на теренах України стала операція «Клаузевіц» («Clausewitz»), у ході якої з 7 липня 1-ша танкова армія завдала удару із районів Слов'янськ – Артемівськ, а 17-та армія (ген. Р. Руофф) – від Артемівська на Ворошиловград. 17 липня захоплено Ворошиловград, 22 – Свердловськ Ворошиловградської області – останній населений пункт України. Уся територія країни була окупована. До кінця липня німці захопили Донбас, Ростов, оволоділи плацдармами на лівому березі Дону, прорвали стратегічний рубіж радянських військ углиб на 150 – 400 км. Радянським військам удалося уникнути оточень, подібних київському або харківському, проте вони зазнали значних втрат: 568 тис. бійців і командирів (майже по три дивізії щодобово), у тому числі

80 тис. полоненими, 2 436 танків, 13 716 гармат і мінометів, 783 бойові літаки, майже півмільйона одиниць стрілецької зброї [27].

Вирішальним і переломним у ході Другої світової війни став 1943 р. Унаслідок перемог Червоної армії в Сталінградській, Курській битвах та в битві за Дніпро стратегічна ініціатива на радянсько-німецькому фронті перейшла до радянських військ. Війська Вермахту в цей період намагалися втриматися на зайнятих рубежах, уникнути оточень та значних втрат, здійснювати активну оборону та при можливості контрудари, примусити радянські війська якомога більше витратити свої ударні сили. У книжці «Підсумки Другої світової війни» главу, присвячену подіям 1943 – 1944 рр., Г. Гудеріан так і назвав: «Оборона на Сході з 1943 і до кінця війни» [28].

Під час кампанії осені 1943 – 1944 рр. на території України діяли німецькі війська групи армій «Південь» (ген. Е. Манштейн, з 30 березня 1944 р. – ген. В. Модель), а з 5 квітня 1944 р. – групи армій «Північна Україна» (ген. В. Модель, з 28 липня 1944 р. – ген. Й. Гарпе) та «Південна Україна» (ген. Ф. Шернер, з 25 липня 1944 р. – ген. Й. Фріснер). Вони провели низку операцій, переважно оборонних. Перелічувати назви цих операцій немає сенсу, оскільки тут діє своєрідний «дзеркальний принцип» – усі наступальні операції Червоної армії, які широко висвітлені радянською історіографією, одночасно були оборонними для німецьких військ.

Слід зазначити, що із середини 1943 р. майже за всіма параметрами (жива сила, техніка тощо) радянські війська переважали війська Вермахту в кілька разів. У 1944 р. відчутною виявилася перевага Радянського Союзу над Німеччиною і в економічній сфері. Тоді, коли радянська військова промисловість нарощувала свою потужність, доставляючи фронту щоразу більше танків, гармат та літаків, німецька промисловість помітно відставала, унаслідок чого Вермахт почав відчувати нестачу військової техніки [29]. Е. Манштейн із цього приводу згадував: «Ця кількісна перевага дала змогу Советам наступати не тільки на одній, а й на багатьох ділянках фронту одночасно, маючи беззаперечну перевагу в силах – вона дозволяла противнику на диво швидко поповнювати свої важкі втрати... Ми, звичайно, не чекали з радянського боку таких значних організаторських здібностей, які були виявлені в цій сфері, а також у розгортанні своєї військової промисловості. Ми зустріли справжню гідру, у якої на місці однієї відрубаної голови виростили дві нові» [30].

Найбільш суттєвими та відносно вдалим операціями гітлерівців в Україні, проведеними в період з середини 1943 р. до осені 1944 р., на думку німецьких військових істориків, вважаються декілька. Насамперед це відведення військ чотирьох німецьких армій на лінію Десна – Дніпро – Мелітополь. Ця операція була спланована Манштейном із метою запобігти розгрому і зберегти живу силу, техніку й озброєння. Дістати дозвіл на початок операції Манштейну було нелегко, не давало згоди на це і Головне командування сухопутних військ, і особисто Гітлер. Лише вчетверте зібравши на засідання з цього питання своїх генералів

і вислухавши доволі аргументовану доповідь Манштейна, що починалася словами: «Зараз вирішується доля не дніпровської лінії або економічно важливих регіонів Донбасу, вирішується доля всього Східного фронту», Гітлер дав дозвіл на відведення головних сил за Дніпро й Десну [31]. 15 вересня Манштейн віддав наказ розпочати операцію групи армій «Південь». Наказ передбачав, що темпи маневру визначаються збереженням боєздатності військ. Крім того, «за можливості арміям пропонувалося вступати в бої з противником, що атакував, з метою послабити його наступальний порив і виграти час» [32]. Для Манштейна ця операція була однією з найважчих. Його війська вели бої з упевненим у собі противником, який переважав у силі. Фронт був прорваний на багатьох ділянках. У цих умовах чотири армії – 6-та (ген. К. Холлідт), 1-ша танкова (ген. Е. Макензен), 8-ма (ген. О. Велер) і 4-та танкова (ген. Г. Гот), що склалися з мільйона бійців, треба було зняти з лінії фронту, відтягнути до п'яти переправ і форсувати повзводно одну з величезних європейських річок. Суттєвих труднощів додавала необхідність евакуації 200 тис. поранених разом з госпіталями й персоналом, а також велика кількість цивільного населення, яке німці примусово забрали із собою. До того ж, на правому боці Дніпра 1-ша танкова, 8-ма та 4-та танкова армії мусили якнайшвидше розгорнутися і закріпитися. 6-та армія мала закріпитися на лівому березі північніше Мелітополя та на Запорізькому плацдармі. Операція відходу чотирьох армій на лінію Мелітополь – Дніпро була вдало завершена 30 вересня. Вона стала найскладнішою для групи армій «Південь» під час кампанії 1943 – 1944 рр.

Зазначимо, що 7 вересня спеціальним наказом рейхсмаршала Г. Герінга від імені Гітлера командувачам армій ставилося завдання здійснювати тактику «випаленої землі». Усе, що можливо, – сировину, продовольство, худобу, транспортні засоби – необхідно було взяти із собою. Те, що залишалося, – спалити, підірвати, знищити. Манштейн у своїх мемуарах «Втрачені перемоги» сором'язливо пише, що це була вимушена тактика, а про «пограбування... не йшлося» [33]. Проте через двадцять років після цих подій дослідник історії Другої світової війни з ФРН Пауль Карель, колишній оберштурмбаннфюрер СС Пауль Карл Шмідт – виконавчий директор Служби новин Третього райху й керівник прес-департаменту МЗС у 1940 – 1945 рр., сказав чесно й мужньо: «Війна жорстока. Усюди. І вона буде ще жорстокішою, беручи до уваги сучасні засоби ведення війни. Усі, хто будь-коли вів війну, завжди удавалися до практики «випаленої землі». Французи і шведи, американці й англійці, росіяни і німці, японці та китайці... Проте випалена земля на Дніпрі є найважчим тягарем нашої совісті: її жарини все ще тліють» [34].

Останньою наступальною операцією сухопутних сил Німеччини в 1943 р. більшість дослідників вважає контрудар військ 4-ї танкової армії під Києвом. Після здачі Києва армія перебувала у вкрай важкому стані – вона була розірвана на три групи, що дислокувалися на далекій відстані одна від одної. Крім того, гітлерівське командування планувало відтворити лінію оборони вздовж Дніпра.

З цією метою передбачалося оточити й знищити житомирське угруповання радянських військ та в подальшому наступати на Київ. Головний удар планувалося завдати з півдня, з району Фастова на Брусилів, другий – із району північного заходу, з Житомира на Радомишль. Для контрнаступу були задіяні 15 дивізій 4-ї танкової армії. Як зазначав Манштейн, 11 дивізій цієї армії були послаблені, тому з 8-ї армії на цю ділянку було передано 10-ту мотодивізію, а три танкові дивізії було додано з резерву [35]. З 8 листопада німці почали контратакувати в напрямі Трипілля, Фастова, Корнина, а 15 – розпочали контрнаступ на широкому фронті від Житомира до Фастова, намагаючись вийти на шосе Житомир – Київ. 38-ма радянська армія вимушена була відійти на північ. 17 листопада німці перерізали київсько-житомирське шосе й повернули свої танки на Київ. Наступного дня в оточення потрапила частина сил 60-ї радянської армії. 19 листопада німці зайняли Житомир, 20 – Коростишев, 23 – Брусилів, 27 – Коростень. До 30 листопада фронт стабілізувався на лінії Черняхів – Радомишль – Ставище – Юровка. У грудні 4-та танкова армія двічі намагалася прорватися до Києва в смузі 60-ї армії: 6 – 14 грудня – з району Черняхова і 19 – 22 – з району Коростеня. У результаті півторамісячних боїв німці просунулися на київському напрямі на 35 – 40 км. Попри те, що виконати всі завдання операції гітлерівці не змогли, проте лінію фронту на ділянці 4-ї танкової було відновлено, встановлено зв'язок з групою армій «Центр», втрати Червоної армії становили близько 20 тис. убитими, 5 тис. полоненими, серед знищеної та трофейної техніки – 600 танків, 300 гармат та 1 200 протитанкових гармат [36].

1944 р., на думку багатьох німецьких воєначальників та вчених-істориків, став періодом розплати за помилки, скоєні в 1943 р., зокрема за небажання поступитися на інших театрах воєнних дій, за надміру розтягнуту лінію фронту, за неможливість зосередити головні сили на одному напрямі, за невміння обрати цей напрям. Звичайно, причини в переможених знайдуться завжди, особливо через роки після боїв. Попри всі обставини, 1944 р. позначився суцільним відступом та поразками німецьких військ, зокрема на теренах України. У ході важких кровопролитних боїв у Західній Україні можна виокремити лише короткочасний контрудар німецьких військ на початку березня в районі Тернопіль – Проскурів, який дещо затримав наступ радянських військ та прорив з оточення військ 1-ї танкової армії. Унаслідок жорстоких боїв у березні 1944 р. 1-ша танкова армія генерала Г. Хубе наприкінці місяця опинилася під реальною загрозою оточення між Бугом і Дністром у районі Кам'янця-Подільського. 22 дивізії, серед яких були кращі танкові з'єднання, опинилися на межі катастрофи. У цій ситуації Е. Манштейн виявив риси справжнього стратега. Усупереч вимогам Гітлера триматися, усупереч планам Хубе здійснювати прорив на південь, всупереч підготовці радянського командування, яке очікувало прориву саме на півдні, Манштейн розробив операцію прориву на захід. Армія створювала дві групи прориву. Північна мала створити плацдарм за р. Збруч, потім оволодіти основними переправами через Серет і тримати їх відкритими. Південна група

прориву мала вибити противника з району Кам'янця-Подільського і прорватися через Збруч на Окопи. Операція прориву почалася 29 березня й закінчилася 6 квітня. Отже, 1-ша танкова армія була не тільки врятована, а й знову стояла в суцільному фронті й вела бої. Проте для безпосередніх авторів цієї операції генералів Г. Хубе та Е. Манштейна вона закінчилася парадоксально. 30 березня Гітлер нагородив Манштейна Рицарським хрестом Залізного хреста з дубовим листям і звільнив від командування групою армій. «Час операцій закінчено. Зараз мені потрібні люди, що можуть триматися», – так, за спогадами очевидців, сказав на прощання своєму фельдмаршалу фюрер [37]. Генерал-полковник Г. Хубе прожив після врятування своєї армії лише два тижні. 20 квітня Гітлер нагородив його Рицарським хрестом Залізного хреста з дубовим листям, мечами та діамантами. Того ж дня Хубе загинув під час аварії літака, що прямував у Ставку фюрера [38].

Систематичне втручання Гітлера в дії командування груп армій та його постійні висловлювання проти своєчасного відводу військ із безнадійних ділянок, що значно утруднювали керування бойовими діями та призводили до безглузких втрат, украй загострили відносини між ним та командувачами груп армій – Манштейном і Клейстом. Їх визнали винними за поразки німецьких військ у березні 1944 р. й усунули від керівництва з'єднаннями. Одночасно обидві групи армій були перейменовані на групи армій «Північна Україна» та «Південна Україна». Географічно нові назви, зокрема південної групи армій, уже не відповідали дійсності.

Серед оборонних операцій німецьких військ, здійснених в Україні, слід виокремити операцію «Леопард» («Leopard») – евакуацію військ 17-ї армії з Кримського півострова, проведена з 8 до 13 травня 1944 р.

Із середини березня 1944 р. стало цілком очевидним, що момент великого радянського наступу на південному крилі фронту наближається. Нікопольський плацдарм німці здали, фронт групи армій «А» було відкинуто за Дністер. 10 квітня радянські війська зайняли Одесу, яка була базою постачання 17-ї армії (ген. Е. Єнеке; з 1 травня – ген. К. Альмендінгер). Удар по Криму ставав логічним стратегічним ходом. Підготовку відходу всіх своїх військ із різних секторів оборони півострова до укріпленого району Севастополя для подальшої евакуації морем німці розпочали ще з листопада 1943 р. (плани: «Весловий човен», «Гідролітак» і, нарешті, у квітні план «Орел»). Отже, 17-та армія чекала на радянський наступ і на дозвіл евакуюватися. 8 квітня армії 4-го Українського фронту перейшли в наступ одночасно з керченського плацдарму та на півночі півострова. Гітлерівські війська поспішно відступали. Відхід на Севастополь здійснювався на півночі – через Євпаторію та Сімферополь, на півдні – по обидва боки Кримських гір. Німецькі, а ще більшою мірою румунські війська зазнавали величезних втрат. Фортеця Севастополь, укріплення якої за час німецької окупації були значно підсилені, прийняла під свій захист 12-ту німецьку армію та затримала радянські війська, що цю армію переслідували. Евакуація морем

безперервно і майже без втрат проводилася з 12 квітня. До 20 квітня евакуювали 67 тис. осіб [39]. Німці розраховували, що за вісімнадцять днів вони зможуть повністю евакуювати свій особовий склад, проте Гітлер знову ухвалив одне з непередбачуваних рішень. 12 квітня він наказав не евакуювати бойові з'єднання, а обороняти Севастополь. Це значно ускладнило ситуацію німецьких військ. Лише 22 квітня 1944 р., коли катастрофа стала очевидною, штаби 17-ї армії та флоту розробили план операції «Леопард», спрямований на планомірну евакуацію бійців з фортеці Севастополь упродовж 14 днів. Евакуація здійснювалася переважно морем. Німці змогли евакуювати поранених і навіть 9 000 радянських полонених, яких використовували як робочу силу, проте боєдатні війська продовжували безнадійну оборону [40]. 8 травня, коли радянські війська прорвалися на Сапун-гору, а подальші оборонні дії стали неможливими, Гітлер дав наказ про евакуацію. 9 – 10 травня відведення військ здійснювалося морем і повітрям. Операція «Леопард» ускладнювалася безперервними атаками радянської авіації – саме вона одним ударом знищила 8 000 осіб, що евакуювалися транспортом «Тотила» і «Тея», а також штормом у 8 балів, що розпочався вночі 9 травня [41]. За останні три дні – з 10 до 12 травня з Херсонеса було евакуювано 39 808 осіб, у порт призначення прибуло 31 708 [42]. Незважаючи на те, що операцію «Леопард» німецькі джерела вважають невдалою, слід зазначити, що без неї втрати могли бути набагато більшими. Кількість убитих і поранених за період з 8 квітня до 13 травня становила 57 500 (31 700 німців і 25 800 румунів). Крім того, порівняння цифр евакуації засвідчує, що доля ще 20 тис. осіб залишилася невідомою [43].

У Криму яскраво виявилися фактори, що не підлягають точній оцінці – стратегічні помилки, особиста амбітність, економічні й політичні міркування, закони сухопутної, морської та повітряної війни. Усі чинники в комплексі вплинули на загальний розвиток подій, зокрема на літньо-осінню кампанію 1944 р.

Під час цих боїв були майже повністю знищені групи армій «Північна Україна» та «Південна Україна», рештки окремих німецьких частин відкинуті за межі України, бойові дії на її теренах припинено.

Такими є деякі наступальні й оборонні операції німецьких сухопутних військ, здійснені в Україні під час Другої світової війни. Безумовно, можна було б назвати й інші, проте не це є головною метою пропонованої довідки. Як уже зазначалося, основне завдання розвідки – окреслити зміст найбільш вагомих операцій, показати майстерність і досвідченість їхніх розробників, мужність та стійкість виконавців. Адже визнання сили й могутності ворога не принижує, а навпаки, примножує велич Перемоги над нацизмом. На жаль, ціна Перемоги занадто висока. Кількісні та якісні переваги Червоної армії, її втрати значно перевищували німецькі. У 1944 р. співвідношення радянсько-німецьких втрат на Східному фронті становило 3,89 до 1; відповідно 7 млн (5 млн – бойових та 2 млн – небойових) із радянського боку проти 1,8 млн (1,1 млн – бойових та 700 тис. – небойових) у німецьких Збройних силах [44]. Звичайно, різні

джерела подають різні цифри, проте аналіз та зіставлення цифр, які наводяться в німецьких виданнях, дають підстави їм довіряти. По-перше, тому, що вони здебільшого обґрунтовані, по-друге, тому, що цифри втрат у радянських джерелах кілька разів упродовж навіть останніх десятиріч коригувалися в бік збільшення, а по-третє, тому, що у виданнях німецьких авторів – і колишніх військових, і істориків відчувається відносна об'єктивність. Вони не приховують помилок свого керівництва, власних прорахунків, позитивно оцінюють діяльність і вчинки деяких радянських воєначальників, із повагою пишуть про червоноармійців.

Зокрема, генерал-полковник Гейнц Гудеріан у статті «Досвід війни з Росією» зазначав: «Руський солдат завжди відрізнявся особливою завзятістю, твердістю характеру й великою невибагливістю. У Другій світовій війні стало очевидним, що й радянське верховне командування має неабиякі здібності в питаннях стратегії... Руським генералам і солдатам властива слухняність. Вони не втрачали присутності духу навіть у найскладніших умовах 1941 р. Про їхню завзятість розповідає історія всіх воєн» [45].

Генерал-фельдмаршал Ерїх Манштейн, аналізуючи зимову кампанію 1942 – 1943 рр., писав: «Війська руських завжди хоробро билися, а іноді приносили надзвичайні жертви... Незаперечно також, що радянське командування багато чому навчилося з початку війни, зокрема організації та використанню крупних танкових з'єднань» [46].

У щоденнику генерал-полковника Франца Гальдера з повагою згадується прізвище Маршала Радянського Союзу С.М. Будьонного. У зв'язку з «Прип'ятською проблемою» Гальдер наголошує, що ідеї масування рухливих з'єднань і проведення їх через болота, вперше застосовані С. Будьонним під час громадянської війни, а потім повторені в липні 1941 р., коли він обіймав посаду Главкома військ південно-західного напрямку, відіграли позитивну роль у період оборони Києва [47]. Водночас Гальдер неодноразово згадував мужність воїнів 26-ї армії та майстерність її командувача генерал-лейтенанта Ф.Я. Костенка. 26 липня 1941 р. він, зокрема, писав: «...Противник знову знайшов спосіб вивести свої війська з-під загрози оточення. Це, з одного боку, – сильні контратаки, а з другого – велике мистецтво, завдяки якому він виводить свої війська з небезпечних районів і швидко перекидає їх залізницею та автомобілями» [48].

Неодноразово схвально відгукувався про радянських воєначальників німецький історик Пауль Карель у своїй двотомній праці «Східний фронт». Маршала Радянського Союзу двічі Героя Радянського Союзу К.К. Рокоссовського він називає «типовим генералом, народженим революцією, – сміливим, холоднокровним, з природним стратегічним хистом і зухвалістю драгунської бригади» [49]. Розповідаючи про визволення Києва радянськими військами, командувача 3-ї танкової армії генерала П.С. Рибалка він називає «справжнім переможцем, який не мріяв про славу» [50]. А ось як пише він про командувача 1-го Українського фронту генерала М.Ф. Ватутіна: «Він був одним із найкращих

й одним із небагатьох по-справжньому сучасних воєначальників, яких завжди випускали академії Червоної армії. І цей видатний генерал загинув у найкритичніший момент війни» [51].

Підбиваючи підсумки, ще раз наголосимо, що вивчення й аналіз німецьких операцій в Україні під час Другої світової війни, висновки «переможених», міркування німецьких істориків є важливою джерельною базою як з погляду істориків-дослідників, так і музеєзнавців-практиків.

Джерела та література:

1. Карель П. Восточный фронт. Книга первая. Гитлер идет на Восток. 1941 – 1943 / П. Карель. – М., 2003. – С. 13.
2. Гальдер Ф. Военный дневник, 1941 – 1942 / Ф. Гальдер. – М., 2003. – С. 160.
3. Там само. – С. 69.
4. Там само. – С. 346.
5. Филиппи А. Припятская проблема / А. Филиппи. – М., 2002.
6. Типпельскирх К. История Второй мировой войны: 1939 – 1945 / К. Типпельскирх. – М., 1998. – С. 261.
7. Гальдер Ф. Вказ. праця. – С. 294; Карель П. Вказ. праця. – С. 103.
8. Карель П. Кн. 1. Вказ. праця. – С. 110.
9. Там само. – С. 249.
10. Типпельскирх К. Вказ. праця. – С. 277.
11. Бешанов В.В. Год 1942 – «учебный» / В.В. Бешанов. – Мн., 2004. – С. 180.
12. Там само. – С. 183.
13. Маништейн Э. Утерянные победы / Э. Маништейн. – М., 1999. – С. 314.
14. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 274.
15. Бешанов В.В. Вказ. праця. – С. 201.
16. Карель П. Кн. 1. Вказ. праця. – С. 411.
17. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 285.
18. Бешанов В.В. Вказ. праця. – С. 209.
19. Типпельскирх К. Вказ. праця. – С. 314.
20. Гальдер Ф. Вказ. праця. – С. 748.
21. Бешанов В.В. Вказ. праця. – С. 234.
22. Там само.
23. Карель П. Кн. 1. Вказ. праця. – С. 407.
24. Бешанов В.В. Вказ. праця. – С. 234.
25. Гальдер Ф. Вказ. праця. – С. 772.
26. Там само. – С. 787 – 788.
27. Бешанов В.В. Вказ. праця. – С. 284.
28. Типпельскирх К., Кессельринг А., Гудериан Г. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных / К. Типпельскирх, А. Кессельринг, Г. Гудериан и др. – СПб., 1998. – С. 129.
29. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицкий С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицкий, О.Є. Лисенко. – К., 2004. – С. 199.
30. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 545.
31. Карель П. Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля. 1943 – 1944 / П. Карель. – М., 2003. – С. 246.
32. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 571.
33. Там само. – С. 573.

34. Карель П. Кн. 2. Вказ. праця. – С. 254.
35. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 588 – 589.
36. Там само. – С. 590.
37. Карель П. Кн. 2. Вказ. праця. – С. 346.
38. Залесский К. Вермахт. Сухопутные войска и Верховное командование. Энциклопедия / К. Залесский. – М., 2005. – С. 479.
39. Карель П. Кн. 2. Вказ. праця. – С. 355.
40. Вторая мировая война: Взгляд из Германии. – М., 2005. – С. 498.
41. Карель П. Кн. 2. Вказ. праця. – С. 360.
42. Там само. – С. 363.
43. Там само. – С. 364.
44. Гриневиц В.А. та ін. Вказ. праця. – С. 200.
45. Типпельскирх К., Кессельринг А., Гудериан Г. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных / К. Типпельскирх, А. Кессельринг, Г. Гудериан и др. – СПб., 1998. – С. 133.
46. Маништейн Э. Вказ. праця. – С. 495.
47. Гальдер Ф. Вказ. праця. – С. 21.
48. Там само. – С. 72.
49. Карель П. Кн. 2. Вказ. праця. – С. 372.
50. Там само. – С. 280.
51. Там само. – С. 333.

© Вера ФОМИНА

ОПЕРАЦИИ НЕМЕЦКИХ СУХОПУТНЫХ ВОЙСК В УКРАИНЕ В 1941 – 1944 гг.

Осуществляется отбор, систематизация и краткий обзор некоторых операций (стратегических и армейских, наступательных и оборонительных), которые осуществлялись сухопутными войсками Германии в Украине во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война; стратегическая, армейская, наступательная, оборонительная операция; 1941 – 1944 гг.

© Vira FOMINA

THE OPERATIONS OF THE GERMAN ARMY IN UKRAINE IN 1941 – 1944

Implemented selection, ordering and brief overview of some operations (strategic and military, offensive and defensive), which carried German Army in the Ukraine during World War II.

Keywords: World War II; strategy, army, offensive, defensive operation; 1941 – 1944.